

УДК 340.11:342.726-053.6

Н. М. Крестовська

ДОКТРИНИ ЮВЕНАЛЬНОГО ПРАВА

Проблема позиціонування дитини в системі суспільно-правових координат здавна порушувалась мислителями, політиками, суспільними діячами, релігійними лідерами, педагогами, серед яких Конфуцій, Платон, Арістотель, Я. А. Коменський, Дж. Локк та Ж. Ж. Руссо, французькі енциклопедисти. З ідеями теоретиків вільного виховання — Л. Гурлітта, Е. Кей, Я. Корчака, С. І. Гессена, К. М. Вентцеля та ін. — пов'язане формування сучасної доктрини прав дитини.

У рамках вихідного для всіх європейських правових систем римського права, в основному в приватному його сегменті, сформувались доктрини *patria potestas* (влада батька) та *agens patriae* (держава в ролі батька). Обидві вони мали не тільки власне римське коріння, але й всотали головні ідеї з грецької філософії, передусім з педагогічних та філософських концепцій Платона та Арістотеля. На думку Платона, дитина є власністю держави, отже обов'язок її виховання батьки виконують як державний [1, с. 241–251]. В ідеальній державі Платона виховні функції взагалі не є сімейною справою і виконуються безпосередньо державними інституціями. На думку Арістотеля, який на відміну від свого великого вчителя, не був беззастережним прихильником колективізму, дитина є власністю батька [2, с. 159].

Римська доктрина *patria potestas* передбачала повну владу батька над дитиною від народження до смерті одного з учасників родинних відносин. «Нема людей, які мали таку владу над своїми дітьми, яку маємо ми», — проголошував Гай [3, с. 24]. Зміст цієї доктрини включав:

1) право батька розпорядитися життям дитини (поступово воно було обмежено як 3-річним віком дитини, так і згодою сімейної ради). Про це як про звичайну практику писали Тіт Лівій, Сенека та інші автори [4, с. 314];

2) право залишити новонароджену дитину без догляду. «Зайвих» дітей звичайно приносили на Овочевий ринок і клали біля так званої Молочної колони [4, с. 314];

3) право (одночасно — обов'язок) відповідати за правопорушення, вчинені дітьми. Так, Закони XII таблиць проголошували: «Злочини, вчинені підвладними особами чи рабами, породжували позови про збитки; за цими позовами домовладика або хазяїн раба повинен був або відшкодувати заподіяні збитки, або видати головою винного» [3, с. 15]. У разі вчинення неповнолітнім крадіжки і видання його головою претор на свій розсуд міг піддати його тілесному покаранню або вимагати відшкодування збитків [3, с. 11–12];

4) право продати дитину в рабство. Про поширеність цього звичаю свідчить приписувана Нумі Помпілію постанова про заборону продавати у рабство одруженого сина, якщо шлюб був укладений ним за згодою батька [5, с. 145]. Закони XII таблиць теж згадували про продаж сина у рабство, причому трирічний продаж звільняв дитину від влади батька [3, с. 6];

5) право віддати дитину на усиновлення. До таких акцій нерідко вдавалися збіднілі, але знатні родини, які бажали, щоб дитина отримала гарне виховання, відповідну її стану освіту і жила у статку. Хрестоматійний тому приклад — доля Сціпіона Африканського Молодшого, якого без тями люблячий батько віддав на усиновлення заможному родичеві [6, с. 21–22];

6) право вимагати дитини від особи, що її утримує;

7) право на будь-яке майно, придбане дитиною.

Отже, доктрина *patria potestas* не передбачала за дитиною властивостей суб'єкта права. Дитина була позбавлена прав, а відтоді — і обов'язків, оскільки останні можна конструювати тільки у відповідності до наявних прав, згідно з загальноправовим принципом єдності прав та обов'язків.

Слід зазначити, що сьогодні ніхто із серйозних учених не захищає теорії *patria potestas*, але певні її рудименти простежуються, наприклад, у Р. Нозіка, який розглядає дитину як продовження особистості батьків, як «розширення їхньої ідентичності» [7, с. 1].

Водночас у преторському праві Стародавнього Риму зусиллями в основному Доміція Ульпіана сформувався інститут захисту дитини, який надавався не батьком, не родиною, а саме державною владою — доктрина *parens patriae*. Її зміст реконструюється таким чином:

1) публічно-правовий порядок усиновлення: за посередництва народу або посадових осіб держави — претора чи презида провінції [8, с. 175];

2) державно-правове обмеження влади батька щодо визначення долі дитини. Імператор Адріан позбавив батька влади над життям дитини, а Траян постановив, що батько зобов'язаний емансипувати сина у разі поганого щодо нього поведіння [9, с. 434–435]. За часів Олександра Севера викидання дитини було прирівняне до вбивства [4, с. 148]. Продаж дітей у рабство був заборонений Костянтином, але, щоправда, згодом він дозволив її біднякам через нужденне становище [4, с. 314];

3) державно-правове обмеження права батька на володіння та розпо-

рядження майном дитини. За часів Октавіана Августа батько втратив право на майно, придбане сином на війні і державній службі [10, с. 251];

4) державна допомога дітям, які потребували матеріальної допомоги. Римські імператори Нерва та Траян започаткували надання коштів (*alimenta* або *stipendium*) дітям малозабезпечених батьків за рахунок імператорської скарбниці (фіску) [11];

5) надання державно-правового захисту у разі вчинення неповнолітнім не вигідної цивільної угоди через свою недосвідченість. Претор надавав захист юним особам (таким, що не досягли 25-річного віку) у вигляді реституції по угодах, які вони уклали без достатнього розуміння, внаслідок чого потерпали майнову шкоду [12, с. 453];

6) врахування віку при визначенні юридичної відповідальності неповнолітнього. Е. Б. Мельникова, посилаючись на праці римських юристів, вказує на зародження у римському праві поняття прощення, виправданого неповноліттям [13, с. 29]. Але це трактування потребує уточнення. Ульпіан був упевнений у тому, що неповнолітній, який умисно вчинив злочин, все ж таки позбавляється преторської допомоги. Преференція неповнолітньому злочинцеві надається лише за наявності визнання ним провини і досягнення примирення з потерпілим [12, с. 465].

Отже, і доктрина *parens patriae* не трактувала дитину як суб'єкт права, мова йшла лише про зміну суб'єкта влади над дитиною. Влада батька лише дещо поступилася владі держави, хоча очевидним є прогресивність доктрини *parens patriae* у справі захисту життя, свободи та власності дитини. Отже, обидві створені римськими юристами доктрини ювенального права були за своїми властивостями патерналістськими.

У часи середньовіччя, під помітним впливом християнства, сформувався нова доктрина правового регулювання відносин між дітьми та дорослими. О. М. Бакке звертає увагу на три зміни у ставленні до дитини у ранній патристичній літературі: трактування чистоти та невинності дітей, їхньої подібності до образу Божого, як і дорослих; динаміку моральності дитини у процесі дорослішання; здатність дитини до спасіння, як і у дорослого [14, с. 57–64]. Християнську ювенальну доктрину можна назвати преформістською. Згідно з нею дитина є маленьким, точніше — потенційним дорослим. Дитина має ті ж властивості, що й дорослий, і потребує такого ж ставлення. З одного боку, дитина, як і дорослий, є істотою, створеною за подібністю до образу Божого. З іншого боку, діти, як і дорослі, не були вільними від первородного гріха. Як показали революційні дослідження Ф. Арьєса та Н. Постмана, усвідомлення відмінностей між дитиною та дорослим у середньовіччя зникає [15, с. 46; 16, с. 160–161].

Основна заслуга у створенні нового доктринального виміру ювеналістики належала Августинові Блаженному та Іоанну Златоустому.

За словами Августина, «душа — християнка сама по собі», але першородний гріх настільки спотворив людську природу, що сама по собі, без виховання в дусі християнства, вона нездатна до добра. У людини,

завдяки наявності у неї вільної волі, є вибір — жити по-своєму, по-людські, або ж долучитися до божественної благодаті, яка виліковує волю, і жити по-божому. Саме тому Августин сформулював завдання подолати наслідки первородного гріха засобами долучення до праведного життя, основним з яких є християнське виховання під проводом святих людей.

Іоанн Златоустий першим, або принаймні одним з перших, сформулював не тільки обов'язки дітей, але й обов'язки батьків щодо дітей, які він бачив, передусім, у тому, щоб просвітлити серця дітей у доброчесності. Відмову батьків від такого християнського виховання він вважав свого роду дітовбивством [17, с. 34–35]. Одним з основних виховних засобів він вважав примус, що стало типовим для християнської ювенальної доктрини. Відповідальність батьків за належне моральне християнське виховання дітей, в тому числі й примусовими заходами, червоною ниткою проходить також скрізь усю середньовічну православну літературу, яка формувалась під сильним впливом Іоанна Златоустого (досить згадати хоча б Повчання Володимира Мономаха та Домострой Сильвестра).

Реконструкція преформістської доктрини ювенального права є такою:

1) дитина визнається людиною, але не актуальною, а потенційною. Саме тому основний акцент в її статусі робиться на охороні прав, якими вона буде володіти у дорослому стані: передусім, права на майно, яке захищається від марнотратства опікунів;

2) категорично забороняється інфантицид, як такий, що суперечить християнській моралі та правосвідомості, адже дитина теж вважається творінням Божим, дитина — це маленький дорослий. Більше того, дитина, як і усі люди, належить Богу, її доля — в руках Божих, а не людських;

3) основний моральний та правовий обов'язок дитини — покірність волі батьків, які виступають як проводирі до спасіння;

4) не тільки діти є зобов'язаними особами, але й батьки мають обов'язки перед дитиною, перш за все — обов'язок виховати дитину в дусі християнства. В певному сенсі дитина є власністю не тільки батьків, але й суспільства/церкви;

5) гріховність природи дитини дорівнює її дорослому в тому, що стосується примусу та покарань. Так, до дітей застосовувалися такі ж види покарань, як до дорослих злочинців, розміщення в одних з ними в'язницях (навіть дітей 7-річного віку), незрозумілі дітям процесуальні дії (приведення до присяги) і неприпустимі (тортури). Частим було застосування смертної кари навіть до дітей молодшого віку.

Разом із тим преформістська доктрина не відкидала вироблене в рамках патерналістської доктрини пом'якшення відповідальності внаслідок малолітства, що простежується по постановах середньовічного права. Так, за Саксонським зерцалом малолітня дитина (до 12 років) не каралася за вчинене нею вбивство або іншу провину, — обов'язок відшкодування (якщо воно було можливим) покладался на батьків [18, с. 77]. «Кароліна» в цілому забороняла страту неповнолітнього віком

до 14 років, але стаття 14 Уложення дозволяла страчувати неповнолітнього, вік якого наближається до 14 років, якщо він вчинив значну крадіжку або у вчиненому злочині були обставини, що обтяжують провину [19, с. 114–115].

Формування правоположень щодо відносин між поколіннями в рамках християнського преформізму було підсилено ще й віднесенням регламентації шлюбно-сімейних відносин до компетенції церкви. Церква займалась також влаштуванням дітей, позбавлених батьківського піклування, тобто брала на себе функції родини.

Для ренесансної та просвітницької правосвідомості було характерним відродження інтересу до римського права, в тому числі — до доктрини *parens patriae*, що стала трактуватись значно ширше: як ідея державного піклування щодо всіх людей, хто потребує захисту. Так, англійський юрист У. Блекстон відмічав, що у відповідності до загального права король виступає як опікун всіх дітей, божевільних та недоумкуватих [20].

Реформація та ранньобуржуазні революції по-своєму звертались до античної спадщини, відновивши доктрину природного права, ядром якої стали невід'ємні, невідчужувані права людини. З точки зору Т. Гоббса, батьківські повноваження стали результатом своєрідного суспільного договору [21, с. 208]. В рамках концепції прав людини сформувалась доктрина батьківської свободи. Право керувати вихованням своєї дитини визначалось як найбільш значуща громадянська свобода. Одним із засновників цієї доктрини став Джон Локк, який дав відсіч преформізму з його ідеєю уродженої моральності і висунув ідею «чистого аркушу», яким є душа дитини [22, с. 194]. У розумінні Джона Локка дитина постає як проект, точніше — проекція батьківських бажань, уподобань та планів. Слід зазначити, що за декілька років до Локка аналогічні ідеї висловлював великий слов'янський педагог Ян Амос Коменський та його українські послідовники Кирило Ставровецький («дитина подібна до поля, яке засіває вихователь») та Сімеон Полоцький («душа — чиста дошка») [23, с. 50–51, 57].

Прогресивною рисою доктрини батьківської свободи стало розуміння дорослішання дитини як процесу одночасної редукції батьківських повноважень. Так, Джон Локк зазначав, що батьківська влада подібна до пелюшок: вік та розум по мірі дорослішання дитини послаблюють їх, допоки вони зовсім не спадають, залишаючи людину в її власному повному розпорядженні [24, с. 33].

Доктрина батьківської свободи на сьогодні включає керівництво освітою, охороною здоров'я, образом життя, дотриманням релігійних обрядів та дисципліною дитини. Отже, доктрина батьківської свободи за своїми властивостями залишається патерналістською. Але зазначимо, що указані повноваження батьків розуміються як «впорядкована свобода», тобто права, регламентовані законодавством і не вільні від державного втручання у разі необхідності захисту прав дитини [20]. На ґрунті кон-

цепції батьківської свободи вперше була сформульована протекціоністська доктрина, згідно з якою дитина є суб'єктом, якому допомагають та поведінку якого коригують, у разі необхідності, дорослі. Протекціонізм залишається основною доктриною сучасного ювенального права. Саме вона, на нашу думку, є підґрунтям основоположного дитячого правового стандарту — Конвенції ООН про права дитини (хоча є й інша точка зору щодо поєднання в Конвенції патерналістської та лібертаристської доктрин [25, с. 192]).

Автономістська доктрина ювенального права сформувалась на основі природно-правової теорії та відповідної їй педагогічної теорії вільного виховання. Її основоположниками стали Ж.-Ж. Руссо та енциклопедисти. Свобода дитини, її автономний статус розглядались, передусім, як філософсько-етична категорія. В розгорнутому вигляді цю доктрину на початку ХХ ст. розвинули видатні педагоги-просвітники Еллен Кей, Людвіг Гурлітт, Костянтин Миколайович Вентцель та Януш Корчак. Саме педагогічна думка вперше виробила проекти декларації прав дитини.

Януш Корчак закликав до створення *Magna Charta Libertatis* (Великої Хартії вільностей) дитини [26, с. 39], критикуючи основний принцип тодішнього ставлення до дитини — принцип «дитина ще не...» (тобто дитина не є, а буде, не знає, а тільки узнає, не може, а тільки зможе). Я. Корчак наголошував — дітей нема, є люди, але люди з іншим масштабом понять, іншим запасом досвіду, іншими потягами, іншою грою почуттів. Діти мають право на повагу з боку дорослих [26, с. 135–136].

Найбільш формалізованою з суто юридичної точки зору була Декларація прав дитини, підготовлена російським педагогом К. М. Вентцелем (1917 р.). Зокрема, він проголошував, що кожна дитина, якого б віку вона не була, є певною особистістю і в жодному випадку не може вважатися ані власністю своїх батьків, ані власністю суспільства, ані власністю держави [27, с. 121]. Іншими словами, К. М. Вентцель визнавав дитину суб'єктом, а не об'єктом права або пасивним об'єктом правового захисту, як це властиво було тодішньому праву. З ідеями К. М. Вентцеля перекликаються праці освітнього діяча, теоретика української педагогічної науки 1920-х рр. О. І. Попова, який закликав «реалізувати, нарешті, «права дитини», а не тільки висмоктувати з неї виконання її «обов'язків». Декларація про соціальне виховання стає декларацією прав дитини» [28, с. 238].

Зарубіжні дослідники пов'язують доктринальне усталення ідеї про наявність у дітей всіх тих прав, якими володіє дорослий, з теорією справедливості Дж. Роулза, незважаючи на те, що його фундаментальна праця зовсім не торкалась дитячої проблематики [7, с. 3–4].

Прийняття Європейської конвенції про здійснення прав дітей знаменує перехід правосвідомості європейського суспільства від патерналістського бачення дитини як об'єкта батьківських прав та обов'язків до сучасного сприйняття дитини як повноцінного, хоча й особливого суб'єкта права.

У протилежність автономістській доктрині і доктрині батьківської свободи в радянському суспільстві була сформульована тоталітарна доктрина ювенального права. Згідно з нею дитина визначалась як власність держави. Як було показано вище, зародки цієї доктрини простежуються уже у Платона, а ще більше в типологічно близькому більшовицькому режимові французькому яacobінстві. Так, А. де Сен-Жюст у своєму утопічному проекті пропонував обов'язкове державне, поза сім'єю, виховання дітей [29], а Л. М. Лепелетьє довів цю утопію до законопроекту про створення «будинків національного виховання» для того, щоб підготувати до життя нове покоління людей [30, с. 61–52].

«Державі потрібні громадяни, класу потрібні борці, яким з народженням прищеплені інтереси класу», — услід яacobінцям писав один з ювеналістів 1920–1930-х рр. Є. Веккер [31, с. 6–7]. З позицій тоталітарної доктрини виховання дітей переставало бути приватною справою батьків, а перетворювалось на їхній громадський обов'язок [32, с. 108, 111, 114]. Слід відзначити, що протягом 1920-х рр., коли ще можливими були дискусії з питань виховання дітей, теза «діти — власність держави» знаходила не тільки підтримку, але й критику. Так, український педагог Я. А. Мамонтов писав: «Коли ми визнаємо, що дитина не може надалі бути власністю родини, то мусимо бути послідовнішими і визнати, що вона в такій же мірі не може бути і власністю держави» [28, с. 260].

Отже, за своїм спрямуванням ювенальна тоталітарна доктрина перебувала в протекціоністському полі, але не заради дитини як такої, а виключно заради класово-державних інтересів.

Аналіз ювенального законодавства України показує превалювання патерналістської доктрини, що демонструє навіть назва головного «дитячого» закону — Закон «Про охорону дитинства». Такий доктринальний підхід властивий ювенальному законодавству й інших пострадянських держав. У той же час міжнародне ювенальне право відповідно до автономістської доктрини містить важливий принцип участі дітей у справах, які їх безпосередньо стосуються. Так, Європейська конвенція про здійснення прав дітей надає дітям процесуальні права при розгляді судом сімейних справ [33, ст. 1]. Зазначимо, що преамбула до Закону Республіки Білорусь містить вказівку і на патерналістську, і на автономістську доктрини ювенального права [34]. Це поєднання патерналізму та автономізму (в авторській трактовці — лібералізму) Л. Ю. Голишева услід зарубіжним вченим називає ліберальним патерналізмом [35, с. 66]. На нашу думку, це досить вдалий термін, який поєднує дві течії у трактуванні дитини та дитинства: дитина як об'єкт захисту з боку дорослих та дитина як людина. Зазначимо лише, що для сучасної України ліберальний патерналізм як усталена доктрина є, скоріше, ідеалом, ніж реальністю.

Тенденції розвитку молодого покоління у нас є такими, що нестійке поєднання протекціоністської та автономістської доктрин ювенального права найближчим часом зберігатиметься з коливаннями в той або інший бік. З одного боку, діти і молодь стають все більш незалежними

від дорослих у плані доступу до інформації, а значить, їх соціалізація йде швидшими темпами і в меншому, ніж раніше, ступені визначається дорослими. З іншого боку, неминуче в інформаційному суспільстві збільшення обсягу необхідних для професійної діяльності знань, умінь і навичок відкладає у часі соціальне дорослішання. Додамо, що правові доктрини як православної, так і католицької церкви залишаються на патерналістських основах, що не визнають самостійного, поза сім'єю і батьківською владою, буття дитини.

Отже, впродовж багатовікової традиції правового регулювання відносин між поколіннями сформувались три ювенальні метадоктрини — патерналістська, протекціоністська та автономістська. Сучасне ювенальне право демонструє їх змішування і в подальшому буде визначатись і одночасно визначатиметься нестійким, незбалансованим співвідношенням указаних доктрин.

Л і т е р а т у р а

1. Платон. Законы // Платон. Сочинения: в 3 т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 3, ч. 2. — С. 85—631. — (Философское наследие).
2. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочинения: в 4 т.: пер. с древнегреч. / общ. ред. А. И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 53-293. — (Философское наследие).
3. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. — М.: Зерцало, 1997. — 607 с. — (Памятники римского права).
4. Сергиенко М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергиенко. — СПб.: Издательско-торговый дом «Летний сад»; Журнал «Нева», 2000. — 368 с.
5. Плутарх. Нума Помпилий // Плутарх. Избранные жизнеописания: в 2 т.: пер. с древнегреч. — М.: Правда, 1987. — Т. 1. — С. 125—151.
6. Бобровникова Т. Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена / Т. А. Бобровникова. — М.: Молодая гвардия, 2001. — 493 с. — (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
7. The Moral and Political Status of Children / Ed. Archard D., Macleod C. M. — University of Victoria (Canada), 2002. — 250 p.
8. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана / пер. с лат. Е. М. Штаерман; отв. ред. и сост. Л. Л. Кофанов. — М.: Зерцало, 1998. — 285 с. — (Памятники римского права).
9. Дюрант В. Цезарь и Христос / Вил Дюрант; пер. с англ. В. В. Федорин. — М.: Крон-Пресс, 1995. — 735 с. — (История цивилизации).
10. Дождев Д. В. Римское частное право: учеб. для вузов / Д. В. Дождев. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — 704 с.
11. Чернега К. А. Благотворительные организации в римском праве // Некоммерческие организации в России. — 2004. — № 2 [Электронный ресурс] / К. А. Чернега. — Режим доступа до журн.: <http://www.nkor.ru/articles/2004/2/1202.html>.
12. Дигесты Юстиниана: пер. с лат. / отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — Т. 1. — 584 с.
13. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. — М.: Дело, 2000. — 272 с.
14. Bakke O. M. When Children Become People: The Birth of Childhood in Early Christianity: transl. from the Norwegian / Odd Magne Bakke. — Augsburg: Fortress Press, 2005. — 348 p.

15. *Арьес Ф.* Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес ; пер. с фр. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 415 с. — (Другая история).
16. *Постман Н.* Исчезновение детства / Нил Постман [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://neilpostman.ucoz.ru/DisappearanceofChildhood.Ru.doc>.
17. Педагогика западно-европейская и русская : педагогическая хрестоматия. — М. : И. Д. Сытин, 1911. — 335 с.
18. Саксонское зеркало : памятник, комментарии, исследования / отв. ред. В. М. Корецкий ; редкол. : Г. А. Аксененок и др. — М. : Наука, 1985. — 271 с.
19. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V. — Алма-Ата, 1967. — 156 с.
20. *The Doctrine of Parens Patriae* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.angelfire.com/az/sthurston/parens_patriae.html.
21. *Гоббс Т.* Левіафан / Томас Гоббс ; пер. з англ. Р. Димерець, Н. Іванова, Є. Мірошниченко, В. Єрмоленко. — К. : Дух і Літера, 2000. — 606 с.
22. *Локк Дж.* О пользовании разумом // Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. — М. : Соцэкгиз, 1960. — Т. 2. — С. 185—258.
23. *Мітюров Б. Н.* Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні / Б. Н. Мітюров. — К. : Рад. шк., 1971. — 107 с.
24. *Локк Дж.* О гражданском правлении. Кн. 2 // Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. — М. : Соцэкгиз, 1960. — Т. 2. — С. 5—138.
25. *Будякова Т. П.* Индивидуальность потерпевшего и моральный вред / Т. П. Будякова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. — 249 с.
26. *Корчак Я.* Як любити дитину // Корчак Я. Дитя людське: Вибрані твори : пер. з пол. — К. : Дух і літера, 2007. — С. 7—260.
27. *Вентцель К. Н.* Теория свободного воспитания и идеальный детский сад. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Тип. Г. Ламберт, 1918. — 129 с.
28. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX — XX ст.) : хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. — К. : Наук. світ, 2003. — 418 с.
29. *Морищухина Л. А.* Утопия и Великая Французская революция: «Фрагменты республиканских установлений» («Les Institutions republicaines. Fragments») А. Сен-Жюста как характерный пример утопического творчества XVIII века [Электронный ресурс] / Л. А. Морщухина. — Режим доступа : <http://www.hrono.ru/statii/2003/utopia.html>.
30. История педагогики : [учеб. для студ. пед. ин-тов] / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. В. Шабаева. — 4-е изд., доп. и перераб. — М. : Просвещение, 1982. — 447 с.
31. *Веккер Е.* Дети и советское право (Изложение детского права УССР) / Е. Веккер. — Х. : Труд, 1925. — 110 с.
32. Семья, опека, брак: Сборник материалов к проектам Семейного кодекса УССР и РСФСР. — Х. : Юрид. Изд-во НКЮ УССР, 1926. — 242 с.
33. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (ETS № 160) Страсбург, 25 січня 1996 р. (Конвенцію ратифіковано із заявою Законом № 69-V від 03.08.2006 // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 41. — Ст. 354).
34. О правах ребенка: Закон Республики Беларусь от 19 ноября 1993 года № 2570-XII (в редакции Закона Республики Беларусь от 25.10.2000 № 440-3) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://nonviolence.iatp.by/specialist/law/children_right.htm.
35. *Голышева Л. Ю.* Российское ювенальное право : монография / Л. Ю. Голышева. — Ставрополь: ЗАО «Пресса», 2004. — 182 с.